

5. A szöveggé szerveződés típusai Szövegstruktúra és anaforikus utalás

HAASE ZSÓFIA

1. Elöljáróban

Az információ kibontása a szövegekben szoros összefüggésben áll a referenciális utalás, vagyis az anaforák használatának problémakörével. A szöveg stabilitását, állandóságát őrző kontinuitás, illetve a szövegben megmutatkozó dinamikáért, a szöveginformációk nem-redundáns kibontásáért, így a szöveg kiterjesztéséért felelős progresszió tekintetében az anaforáknak hagyományosan a stabilitást őrző, kontinuitást szolgáló funkcióját emelik ki a kutatások, és így a szövegstrukturalódás egyes fokozatainak felállításánál is az anaforák tematikus funkciójára apellálnak. A referenciális utalásformákat vizsgálva azonban rögtön szembetűnik, hogy számos anaforatípus a kontinuitást és a progressziót egyaránt szolgálja egy szövegben, szerepüket tekintve tehát egyszerre tematikusak és rematikusak. Jelen dolgozat arra vállalkozik, hogy Schwarz (2000a) és Kocsány (2018) munkájából kiindulva összevessen a szövegszerveződés típusait leíró három modellt (Daneš 1970; Schwarz 2000a; Kocsány 2018) abból a szempontból, hogy mennyire veszik figyelembe az anaforák fentebb említett kettős arculatát, illetve az implicit utalásformák különböző típusait. A modellek bemutatása és összevetése előtt szót ejtek az anaforikus utalásról téma-réma összefüggésben, melynek keretében bemutatom a különböző progresszív anaforatípusokat.

2. Az anaforikus utalás téma-réma összefüggésben

Általános vélekedés szerint az anaforikus utalás a téma, azaz a régi, már ismert információ prototipikus megnyilvánulása. Az anaforák a befogadó számára ismeretek, azáltal, hogy referensük már szerepelt a szövegelőzményben, más szóval megemléítésre került, elérhető állapotban van. Az anaforákat így a (szöveg)kontinuitás tipikus hordozóinak tekintik. Az anaforikus kifejezések megértését, referenciális tartalmuk felderítését általánosságban mint egy keresési és összehasonlítási folyamatot (*Such- und Vergleichsprozess*, Schwarz 2000a: 120) írják le, melynek során a befogadó az anafora és annak antecedense közti egyező jegyeket

vizsgálja. Ebben a megközelítésben az anaforákat mint az antecedens „visszhangját” (*Echo*, uo.) is szokás jellemezni. Az anaforikus kifejezések feldolgozása e modell szerint tehát mint reaktivációs folyamat írható le.

A tematikus funkcióval bíró, kontinuitást jelző, új információt nem hordozó anaforák a szövegben névmásként, ismétlődésként, hiperonimaként, szinonimaként, illetve parafrázisként lépnek fel:

- (1) *Az udvarba betért egy kutya. Ø (Ő / Az) / A kutya / Az állat / Az eb / A blöki nagyon ijedt volt.*¹

A természetes szövegekben fellelhető referenciális utalóformák azonban a progresszív információkibontást tekintve egy lényegesen heterogénebb és komplexebb képet mutatnak. Vegyük például az ún. „specifikáló anaforákat” (Schwarz 2000a: 121):

- (2) *Elhunyt Andy Vajna (R1)₁. A 75 éves világhírű producert (R1)₁ otthonában érte a halál.*²

A példában a félkövéren szedett anaforikus NP új információkat szolgáltat a referensről, amely már ismert a szövegelőzményből. A korábbi ismert referens azonosítása annak specifikálását is magában foglalja tehát. A specifikáló anaforák így a szövegnek nemcsak a kontinuitását, hanem a progresszióját is biztosítják, egyszerre tematikusak és rematikusak.

Az ún. „kombinációs anaforák” (Schwarz 2000a: 122) szintén nemcsak tematikus funkcióval bírnak, némileg azonban eltérnek az előbb említett típustól. A szövegfelzárón ugyanis nem folytonos antecedens-kifejezésekkel találkozunk, referenciális síkon pedig több referenssel van dolgunk, melyek kombinációja eredményez majd egy új referenst:

- (3) *Az edénybe szórt granulátumot (R1)₁ oldjuk fel kevés langyos vízzel (R2)₂. A feloldódott készítményt (R3)₃ öntsük bele a permetezőbe, majd öntsük fel 9 liter vízzel.*

A készítmény (R3) a szövegvilágmodellben új szövegreferensként jelentkezik, az őt jelölő anaforikus kifejezés a befogadó számára tehát ebben az esetben is egyszerre tematikus és rematikus, azaz régi és új információk szimultán hordozója.

A progresszív anaforák csoportjába tartoznak még a „többes számú anaforák” (Schwarz 2000a: 122):

¹A jelölések, kiemelések a példákban tőlem származnak, gyakran nem egyeznek meg az eredeti jelöléssel. A példák kiválasztásánál nagyrészt a Schwarz 2000a-ban található (német nyelvű) példák-ból indulok ki, helyenként némileg módosítom, kiegészítem, lerövidítem őket. Más példák (pl. (2)) tőlem származnak. Ahol változtatás nélkül átvesszem az eredeti példát a forrásszövegből, ott természetesen jelölöm a pontos szöveghelyet (ld. később Kocsány 2018). (A szerző.)

²Az R jelentése 'referens'.

(4) *Bori (R1)₁, Janka (R2)₂ és Emma (R3)₃ együtt mennek iskolába. A testvérek (R1, R2, R3)₁₊₂₊₃₌₄ útközben nagyon figyelnek egymásra.*

A példában a nyelvileg *Bori (R1)*, *Janka (R2)* és *Emma (R3)* által jelzett referensek először egyenként jelennek meg a szövegvilágban mint egymással koordinatív viszonyban álló főnévi csoportok. A szöveg írója a második mondatban a *testvérek* főnévi csoporttal egyetlen egységes referenst hoz létre az eredetileg három különálló referensből. Az újonnan létrejött referens a szövegvilág-modellben immár mint új csomópont kezelendő, amire már egyetlen névmási anaforával (*ők*) is visszautalhatnánk. Ebben a típusban az anaforikus kifejezés állhat egyes (*szerelemspár, csoport, család, banda*) és többes számban (*a testvérek, a szerelmesek, mindketten*) is. Lényeges azonban, hogy egyetlen anafora fogjon össze több referenst egyetlen csomóponttá a szövegvilág mentális reprezentációjában.³

Szintén érdekes ebben a kontextusban a „megváltozott referensek” (Schwarz 2000a: 122) esete, melyekben a befogadónak az átalakulást egy konstruktív folyamat révén kell rekonstruálnia:

(5) *A hercegnő megcsókolta a rusnya kis békát (R1)₁. Pillanatokon belül egy daliás herceg (R2)₁ állt előtte.*

Az *egy daliás herceg* anafora itt szintén egyszerre tematikus és rematikus funkcióval is bír, ugyanis R2 azonosítása R1-gyel a következő összefüggés alapján lehetséges: R2 EREDETILEG R1 VOLT, mindamellett, hogy az anafora új információkkal is szolgál a korábban már megemlített referensről.

Egy korábbi tanulmányban (ld. Haase 2016b) részletesen tárgyalt „komplex anaforák” is egyértelműen a progresszív csoportba sorolandók:

(6) *Béla tegnap átvette a diplomáját (R1)₁. Az eseményen (R2)₁ minden családtagja jelen volt.*

A komplex anaforák antecedense egy vagy több teljes propozíció, amelyet, illetve amelyeket az anaforák nemcsak sűrítenek, kondenzálnak, hanem értékelnek, kategorizálnak is. A komplex anafora tehát létrehoz egy új absztrakt referenst, információs csomópontot a szövegvilág-modellben, és egyúttal potenciális antecedens-kifejezésként funkcionál(hat) későbbi utalóformák számára a szövegben. A komplexálás vagy komplexáció, azaz az új absztrakt referens létrehozása konstruktív folyamat, a komplex anafora a befogadó számára pedig egyben tematikus és rematikus funkcióval bír.

³A többes számú anaforák abban különböznek a kombinációs anaforáktól, hogy az utóbbi típus esetében valamivel többről van szó a szövegelőzményben megjelenő referensek pusztá összegzésénél: az anafora által jelzett referens létrejöttéhez szükség van egy dinamikus elemre is, amely lehet történés vagy cselekvés (*oldjuk fel*). Ennek megfelelően a kombinációs anaforák gyakran instruktív szövegtípusokban találhatóak, úgymint receptekben vagy különböző útmutatókban (Schwarz–Friesel–Consten 2014: 123).

Utolsóként itt a korábban már tárgyalt (ld. Haase 2012; Schwarz 2000b) „indirekt anaforákat” említem meg, melyek az ún. „implicit tematizálás” (Schwarz 2000a: 123) egy különleges formáját képviselik:

(7) *Tegnap étteremben (R1)₁ voltunk. A pincér (R2)₂ kedves és előzőkeny volt.*

Az indirekt anaforák (*a pincér*) első említésben jelentkeznek a szövegben, ez alapján tehát rematikus információnak számítanak. Az NP határozottsága azonban azt jelzi a befogadó számára, hogy az anaforikus kifejezés referense a szövegvilág-modellben elérhető. Az elérhetőség azáltal biztosított, hogy az indirekt anafora referense a szövegelőzmény egy vonatkozó kifejezésének (*étterem*) referenciatartományában megtalálható.⁴ Ezek alapján az indirekt anaforáról elmondható, hogy a szöveg koherencia-struktúrájának stabilizálása mellett új információkat is szolgáltatnak a szövegvilág-modell felépítéséhez, egyszerre tematikusak és rematikusak is tehát, a kontinuitást és a progressziót egyszerre szolgálják a szövegben.

A fentiekből következően elmondható, hogy az anaforák megértése gyakran aktivációs és reaktivációs folyamatok interakciójaként értelmezhető, az anafora antecedenshez való rendelését gyakran a szövegvilág-modell által determinált konceptuális stratégiák módosíthatják.

3. Szövegstruktúra és anaforikus utalás (Daneš 1970; Schwarz 2000a; Kocsány 2018)

Az anaforikus utalás, illetve a progresszív anaforatípusok téma-réma összefüggésben való tárgyalása után ezen a ponton visszatérek az információ kibontásához a szövegekben, más néven a tematikus progresszió fogalmához, illetve annak típusaihoz. Jelen dolgozatnak ebben a részében meg kívánom mutatni, hogy a szöveggé szerveződésnek, a szöveg strukturálódásának egyes típusai – ahogy ezt Frantisek Daneš-től a funkcionális mondatperspektíva keretein belül kidolgozott téma-réma elemzésből megismerhettük – miért nem állják meg a helyüket teljes egészében, mely anaforatípusokat, illetve az implicit tematizálás mely típusait hagyják figyelmen kívül. Ezek után be kívánok mutatni két alternatív modellt, amelyek az említett hiányosságokat talán képesek kiküszöbölni azáltal, hogy figyelembe veszik a fent említett anaforatípusokat, illetve a tematizálás implicit formáit differenciáltabban közelítik meg. A két modell egyrészt Monika Schwarz a referencializálási folyamatok procedurális, befogadó szempontú megközelítése, másrészt Kocsány Piroska a szöveg strukturálódásának fokozatait megragadó modellje. A kifejtés során Schwarz (2000a) és Kocsány (2018) írásaira támaszkodom.

⁴Az indirekt anaforák különböző típusaira itt nem térek ki, ehhez ld. Schwarz 2000b: 98 skk. és Haase 2012: 119 skk.

3.1. A szöveg strukturálódása és annak típusai: Daneš (1970)

A szövegstruktúra kialakulása, vagy befogadói szemszögből nézve kikristályosodása kapcsán felvetődik a kérdés, hogy egy szöveg mondatai hogyan kapcsolódnak, „veszik fel” az őket megelőző mondatok, illetve mondatrészek információit: hogyan kapcsolódnak a régi, a befogadó számára már ismert információk az új, még ismeretlen információkhoz annak érdekében, hogy létrejöjjön egy bizonyos referenciális összefüggés.

František Daneš a szöveg strukturálódásának típusait a téma és réma fogalmak mentén (ugyancsak) aszerint állítja fel, hogy a mindenkor második szövegmondat az első témáját témaként vagy rémaként folytatja-e. Így Daneš a tematikus progresszió öt típusát különbözteti meg egymástól (vö. Schwarz 2000a: 115):

1. Lineáris progresszió: a témát a rémákból levezetett témákkal folytatjuk; az előző mondat rémája a következő mondat témája lesz.

(8) *A férfi (T1) belépett egy sötét szobába (R1). A szoba (T2=R1) nemcsak sötét, hanem piszkos is volt (R2). A piszok (T3=R2) hónapok óta ...*⁵

2. Progresszió ugyanazon témával: az adott témánál maradva ahhoz új és új rémákat vezetünk be.

(9) *A férfi (T1) fáradt volt. (Ő) (T1) Nem aludt. (Ő) (T1) már hetek óta ...*

3. Hasított rémával történő előrehaladás: a témához csatolt réma újabb és újabb elemeit tárjuk fel.

(10) *Hirtelen két férfi (R1) lépett be. Az egyik (T1=R1a) barátságos volt. A másik (T2=R1b) azonban kifejezetten durva és barátságtalan benyomást keltett.*

4. Tematikus progresszió hipertémával: a témát részekre szabdaljuk, és részenként új rémákat illesztünk hozzá.

(11) *Tegnap cirkuszbá (HiperTéma) mentünk. A légtornászok (T1) lenyűgözőek voltak. Az állatidomár (T2) nagyon bátran és ügyesen irányította az állatokat. De a legjobb a bohóc (T3) volt: mindenkit megnevettetett.*

5. Progresszió tematikus ugrással.

(12) *Amikor megérkeztünk Budapestre (T1), már késő volt (R1). A vasútállomás (T3) teljesen kihalt volt.*

Daneš egyébként tematikus progresszión a következőt érti: „témák sora, egymásutánja”; „a tematikus kapcsolatok szövedéke”; „a szövegben fellelhető tematikus relációk egésze” (Schwarz 2000a: 116). Schwarz (2000a) ezzel szemben azt

⁵A *T* jelentése itt 'téma', az *R* jelentése 'réma'. Az itt olvasható példákat Schwarz (2000a: 115) példái alapján generáltam, módosítva, megváltoztatva némileg az eredeti példákat. (A szerző.)

javasolja, hogy a konnexitási relációk egészét tematikus kontinuitásnak, a rematikus információkkal bővített kibontást ezzel szemben progresszióknak nevezzük. A stabilitást eredményező kontinuitás és a dinamikus előmozdulást eredményező progresszió egyaránt sajátjai a szövegeknek, a koherencia létrejöttében és fenntartásában mindkettő szerepet játszik.

Daneš tipológiáját azonban hiányosságok jellemzik, mind ami az implicit tematizálás két típusát (4. és 5. típus), mind pedig ami a progresszív témafolymatást, tematizálást illeti. Mint korábban említettem, Daneš a típusokat az alapján állítja fel, hogy egy adott szövegmondat a megelőző mondat témáját témaként vagy rémaként folytatja-e. A dolgozat első részében tárgyalt, a progresszív témakifejtést szolgáló anaforatípusokról (ld. progresszív anaforák) nem ejt szót, illetve nem tesz rájuk utalást, pedig ahogy láttuk, ezek az anaforák nem marginális jelenségek a szövegekben (vö. Schwarz 2000a: 121 skk.), illetve azáltal, hogy régi és új információkat egyaránt hordoznak, egyszerre tematikusak és rematikusak is, nagyon hatékony eszközei tehát a koherencia megteremtésének és fenntartásának.

Daneš modelljét az évtizedek során gyakran módosították, differenciálták, egy minden tekintetben hiánytalan modellt azonban nem sikerült kidolgozni, többek között azért sem, mert a különböző megközelítések más-más elméleti keretben dolgozva nem használják egységesen a téma/réma, fókusz/háttér, illetve topik/kommentár fogalmakat. Az elméletek a szöveg információegységeit továbbra is egyértelműen ismert (téma) és nem ismert (réma) információkra bontják, annak ellenére, hogy procedurális szempontból a befogadó felől nézve számos nyelvi egység rendelkezik mindkét tulajdonsággal.⁶

3.2. A szöveg strukturálódásának folyamata procedurális megközelítésben, befogadói szemszögből: Schwarz (2000a)

Schwarz modellje hidat kíván verni a szövegsemantika és az utalt referenciális tényállások között azáltal, hogy figyelembe veszi a szövegben zajló információ-kibontást, illetve a szövegmegértés szempontjából fontos mentális elérhetőséget mint tényezőt.⁷

⁶Az említett megközelítésekről itt nem ejtek bővebben szót, csak néhány név álljon itt példaként: Prince (1981); Haffika (1981); Brown–Yule (1983); Lambrecht (1994); Tschida (1996). Itt említem még meg, hogy a procedurális tényezőket figyelembe vevő és a szövegstruktúra-orientált téma-réma dichotómián (némileg) felülemelkedő munkák is léteznek. Ide tartozik a Referenciális mozgás elmélete (Klein–Von Stutterheim 1991; Von Stutterheim 1994), az ún. Centering-elmélet (Gordon és mtsi. 1993), illetve az Információstruktúra elmélete (Lambrecht 1994; Kindt 1995; Steube 1997). A téma-réma elemzésének ezen aktualizált változatai sem szólnak azonban olyan kifejezésekről a szövegben, melyek egyszerre tematikusak és rematikusak, vagy az implicit tematizálás formáiról (Vö. Schwarz (2000a: 116 sk).

⁷A mondottak megértéséhez talán szükséges megemlíteni, hogy Schwarz megközelítésében a befogadó a befogadási folyamat során a szövegben megtalálható intern/belső információ-reprezentációkat egy

Az elérhetőség mint kognitív koncepció (ld. az *accessibility* fogalmát többek között Chafe 1987; Ariel 1990 munkáiban) annak a magyarázatára szolgál, hogy különböző kifejezések referenseit hogyan aktiválja mentálisan a befogadó, illetve hogyan reprezentálja ezeket. Az elérhetőséget irányító elvek a szövegsemantikához tartoznak, nagymértékben összejátszanak azonban a konceptuális tudással is.

Első említéskor a referenst létre kell hozni a mentális referencializálási struktúrában, így tehát a meglévő SZVM egy újabb információs csomóponttal bővül, hozzátéve, hogy az új reprezentációs egység természetesen az SZVM létrejöttének kezdetét is jelölheti. Anaforikus utalás esetén, azaz második/sokadik említéskor, a befogadónak egy már reprezentált csomópontot kell reaktiválnia, esetleg módosítania.

Az elérhetőség emellett szorosan összefüggésben áll az ún. keresési tér fogalmával (vö. *Suchraum*, Schwarz 2000a: 118). A szöveg keresőterét kontextustól függően nyelvi (explicit módon reprezentált) vagy szemantikai–konceptuális (implicit) térként jellemezhetjük. Az anaforikus kifejezések referensei tehát kétfajta mentális struktúrában érhetők el: a szöveg explicit nyelvi reprezentációjában (ld. (1) példa) vagy a szemantikai, illetve konceptuális tudás keresőterében, amely a befogadó hosszú távú memóriájában található, de az SZVM által aktiválódik (ld. (7) példa).

A szövegben történő mentális referencializálás alapvető műveleteit Schwarz (2000a: 118 sk.) ún. aktiválási folyamatok segítségével írja le (ld. ehhez még Chafe 1987 és Givón 1992 munkáit), és a következő bázisfolyamatokat különbözteti meg egymástól:

1. Aktiválás: új szövegreferens kerül bevezetésre, miáltal az csomópontként megjelenik az SZVM konceptuális hálójában.
2. Reaktiválás: egy szövegreferens ismételt megnevezése esetén a csomópont újra aktiválódik a rövid távú memóriában, így a figyelem fókuszában marad.
3. Deaktiválás: a szövegreferens nincs ismételt említve, más információs csomópontok aktiválásával a figyelem egy másik szövegreferensre terelődik, a régi szövegreferens azonban már rendelkezik egy kognitív címmel/elérhetőséggel az SZVM-ben.

külső/extern világsíkra vonatkoztatja. Ezt a folyamatot nevezi Schwarz referencializálásnak. A szövegsemantikán keresztül a befogadó létrehozza a megjelenített referenciális tényállások reprezentációit, felépít egy mentális szövegvilág-modellt (SZVM). Az SZVM egy komplex referencializációs struktúra, amely a referenseket és a köztük lévő relációkat jeleníti meg. A konceptuális referencializálás (a szövegsemantika konceptuális tudásaktiválás által való kibővítése, kidolgozása) és az SZVM felépítése, felépülése, létrehozása szorosan összefüggnek egymással: a szövegfelületen explicit módon megjelenő referenciális tényállások és a szövegben rejlő, a konceptuális tudás által felszínre hozott implicit információk együtt alkotják a befogadó számára rendelkezésre álló, számára elérhető, így a befogadói folyamatot, azaz a koherencia létrehozását segítő információkat (Vö. Schwarz 2000a: 111 skk.).

A fenti bázisfolyamatok eredményeképp létrejött vagy reaktivált referensek további kognitív műveletek (specifikálás, konceptuális komplexálás stb.) révén bővíthetők, módosíthatók.

A téma és a réma ebben a megközelítésben a következő módon értelmezhető: a befogadó számára a téma az SZVM-ben lehorgonyzott és így elérhető információt, a réma ezzel szemben az SZVM-ben még nem jelen lévő, nem reprezentált információt jelöli a szövegben. Schwarz (2000a: 119) megközelítésében a téma és a réma kognitív információs értékek, amelyek a recepció folyamatában hozzárendelődnek (eltérően komplex) nyelvi reprezentációs egységekhez. A tematikus és rematikus információegységek a befogadó emlékezetében való elérhetőségüket tekintve különböznek egymástól. A tematikus szövegelemek alapesetben a következő információs státusszal rendelkeznek a befogadó számára: REFERENS ELÉRHETŐ A SZÖVEGVILÁG-MODELLBEN, míg a rematikus elemek ezzel a státusszal: REFERENS NEM ELÉRHETŐ A SZÖVEGVILÁG-MODELLBEN. Határozott szövegreferencia esetén fellelhetők fokozatbeli különbségek, ami a referensek SZVM-beli lehorgonyozottságát illeti (ld. az indirekt anaforák különböző típusait például). A RÉMA státuszú szövegegységek esetén nem találunk etablálódott, illetve elérhető csomópontot az SZVM-ben.

Schwarz (2000a) hangsúlyozza továbbá, hogy a szövegszerveződés során a téma és a réma komplementer funkciójú: a tematikus elemek a kontinuitást biztosítják azáltal, hogy megismételnék, illetve reaktiválnak már aktivált referenseket. A rematikus elemek a progressziót szolgálják, ugyanis az SZVM-ben fellépő és az aktiválási folyamatok által szolgáltatott új információk révén újabb konceptuális csomópontokat hoznak létre. A kontinuitás és a progresszió állandó váltakozásával megy végbe a nem-redundáns információkibontás a szövegben. Progresszió esetén a referencializálás az ismerttől (téma) az ismeretlen (réma) felé halad, a kontinuitás pedig az ismerttől (téma) az ismert (téma) felé való haladást jelenti.

Összegezve megállapítható, hogy Schwarz (2000) modellje a mentális elérhetőség fogalmát felhasználva képes figyelembe venni az implicit tematizálás különböző formáit, illetve azokat az anaforatípusokat, melyek egyszerre tematikusak és rematikusak. E kettős jellemző Schwarz modelljében tehát azt jelenti, hogy az említett anaforák referensei egyrészt elérhetők az SZVM által aktivált szemantikai, illetve konceptuális tudás keresőterében (reaktiválás), másrészt szimultán aktiváció történik azáltal, hogy az SZVM-ben egy új referens kerül bevezetésre (pl. indirekt anaforák, komplex anaforák).

3.3. A diszkurzív kontinuitás fokozatai: Kocsány (2018)

Részben eltérő fogalomtárral dolgozó, de a szövegszerveződés és az anaforikus utalás kérdéskörének szempontjából idevágó írás Kocsány „A közelre mutató

ez névmás anaforikus kifejtő szerkezetekben és a diszkurzív kontinuitás fokozatai” című tanulmánya. A szerző munkájában a szöveggé szerveződés három jól elkülöníthető fokozatát különbözteti meg egymástól, melynek során a topik, kommentár, fókusz, illetve perspektíva mint alapvetően szintaktikai és szemantikai fogalmakkal operál. Ezenkívül a munka a közelre mutató *ez* névmás szerepére összpontosít anaforikus kifejtő szerkezetekben kizárólag mondatkezdő alany funkcióban, mely téma leszűkítettsége révén természetesen nem fedí az anaforikus utalás teljes skáláját, mégis érdekes felismeréseket ígér a direkt, az indirekt és a komplex anaforák, valamint a diszkurzív kontinuitás, vagyis a tematikus progresszió vonatkozásában. Itt az említett tanulmánynak dolgozatom szempontjából releváns részeire, megállapításaira koncentrálok.

Kocsány (2018) a közelre mutató névmással bevezetett anaforát topik (\approx téma), azaz alany szerepben mint egy nagyon gyakori szövegmondattípus bevezető mondatrészét írja le:

(13) *Az épület előtt feltűnt egy sárga taxi. Ez a taxi azonban nem a megszokott taxitársaság emblémáját viselte* (Kocsány 2018:151).

Megállapítást nyer, hogy az ilyen típusú anafora elsősorban nem topik szerepű antecedensre (az előző mondat rémájára) utal vissza (ld. (13) példa), lehetséges azonban a topik (\approx téma)/alany újraismtélése, mint például a következő szövegben:

(14) *Marci születésnapjára meghívta a szomszédunk nagyobbik fiát. Ez a gyerekek (=Marci) kiskorától kezdve mindig a nagyobbak között érezte jól magát* (Kocsány 2018: 154).

Abban az esetben, ha az anafora nem topik szerepű antecedensre (rémára) utal vissza, háromféle jelentést/hatást különböztetünk meg egymástól: a kontrasztáló (ld. (15) példa), a semleges, leíró–azonosító (ld. (16) példa) és a szövegtagoló funkciót (ld. (17) példa). Lássuk először az első két funkciót:

(15) *Egyre bonyolultabb a kutyák származásának története. Ezek az emlősök az újabb kutatások szerint csak testvéri viszonyban vannak a farkasokkal, az őseik nem közösek* (Kocsány 2018: 150).

(16) *A struccok viselkedése zárt területen számos kérdést vet fel. Ezek a nagytestű, furcsa járású madarak nem egyszer meg is támadják gondozójukat* (Kocsány 2018: 148).

Kontrasztáló szerepben a mutató névmás jelenléte elengedhetetlen, határozott névelővel való helyettesítése (**Az emlősök*: ld. (15) példa) nem lehetséges. Leíró–azonosító funkcióban a mutató névmás és a határozott névelő közötti választás stilisztikai döntés eredménye, itt rendszerint megjelennek azonban további magyarázó elemek, például jelzők is (*A nagytestű, furcsa járású madarak*: ld. (16) példa).

A közelre mutató névmással bevezetett anaforának létezik azonban egy úgynevezett szövegtagoló funkciója is, melyre Kocsány a következő példát hozza:

(17) *Tegnap végre elmentem egy nőgyógyászhoz. Ez az orvos segítette világra a második unokámat* (Kocsány 2018: 151).

Ebben a szerepben a mutató névmás használata arra szolgál, hogy a szöveget (mint narrációt) kommentárként folytassuk, beiktassuk a beszélő véleményét, értékelését a narrációba. A kommentár megállítja a történet közvetlen folyamatát, a szöveg szoros kontinuitása így megszakad.

Arra a kérdésre válaszolva, hogy a szövegmondatban az anafora a topik (≈téma)/alany újraemlítése-e, Kocsány az eddigiek alapján a szöveggé szerveződésnek, a szöveg kontinuitásának három fokozatát különíti el:

1. A történet közvetlen, gördülékeny folytatása az idősík megőrzésével és topikfolytonossággal, személyes/zéró névmással vagy határozott névelős szerkezettel jelölt anaforával:

(18) *Péter észrevette az öregét. ŐKöszönt (=Péter) neki (=az öregnek)* (Kocsány 2018: 143).

2. A topikváltással járó folytatást képviseli a nem topik szerepű (=rematikus) antecedens mint új topik kontrasztáló (ld. (15) példa) vagy leíró–azonosító szerepben (ld. (16) példa), illetve pragmatikai szempontú perspektíva-váltáskor (ld. (17) példa) a közelre mutató névmással bevezetve. Ez utóbbi esetben a közelre mutató névmás használatával fellazul a topikkontinuitás és adott esetben az idősík is, az elbeszélésben megjelenik a kommentár.

3. A topik szerepű antecedens kiemelése a közelre mutató névmással új nominális topikként a szövegtémára is kiható váltás lehetséges bevezetését jelzi. A topik szerepű antecedensről így váratlan, a korábbi témát felfüggesztő állítást teszünk (ld. (14) példa). Itt nemcsak perspektíva-váltásról van szó, ahol egy témán belül változik a topik, hanem egy ugyanarról a topikról tett állítás révén új szövegtéma kerül bevezetésre.

A tanulmány utolsó részében Kocsány az eddigi megállapításait maguknak az anaforáknak a típusai, lehetőségei felől vizsgálja. Megkülönböztet egyszerű és komplex anaforákat, az egyszerű anaforák közé sorolva a direkt és az indirekt anaforákat, és a komplex típuson belül megkülönböztetve direkt komplex és indirekt komplex anaforákat. Az anaforák típusainak leírásában alapvetően a Schwarz-Friesel és mtsi. (2007) által kidolgozott modellt követi (ld. még fentebb a progresszív anaforákat, illetve Haase 2012, 2016ab). Mivel korábbi tanulmányokban már részletesen foglalkoztam ezekkel az anaforatípusokkal, itt csak egy-egy példát, illetve rövid definíciót adok meg (vö. Kocsány 2018: 157 skk.):

– **Direkt anaforák (DA):** DA esetében a szövegben megfelelő közelségben kifejtetten jelen van az a névszói antecedens, melyre az anafora referál (ld. (18) példa).

– **Indirekt anaforák (IA):** az egyszerű indirekt anaforáknak nincs explicit antecedensük, a kifejezés több szinten értelmezhető kognitív folyamatok révén áll kapcsolatban a szövegelőzménnyel (ld. (7) példa).

– **Komplex anaforák (KA):** A KA olyan nominális kifejezés, amely egy mondatnyi vagy annál hosszabb propozicionálisan strukturált anatecedensre utal vissza. Maga az anafora állapotot/tényt/eseményt/folyamatot jelölő szó vagy olyan kifejezés, amely általános és absztrakt módon utal egy propozícióra (ld. (6) példa).

Jelen dolgozat szempontjából központi kérdés, hogy a szövegkontinuitás egyes kutatók által kidolgozott modellje figyelembe veszi-e azt a felismerést, hogy az anaforák nemcsak tematikus szerepben, tehát egy a szövegben korábban már említett információra utalva léphetnek fel, hanem a szövegprogresszióhoz, vagyis új információk szövegbe történő bevezetéséhez éppúgy hozzájárulhatnak, mint a szövegkontinuitás fenntartásához, megőrzéséhez (ld. fentebb „progresszív anaforák”: Schwarz 2000a). Kocsány megközelítése egyértelműen figyelembe veszi ezt már csak azért is, mert modelljét a direkt, indirekt és komplex anaforák Schwarz-Friesel-féle koncepciójára vonatkoztatva vizsgálja, illetve ki is emeli, hogy az indirekt anaforák referensei egyszerre működnek adott/ismert és új entitásokként, egyrészt mivel a határozott névelős főnév egy entitás már adott, ismert, bevezetett mivoltára utal, másrészt az anafora valami másról, újról szól. Az IA így egyszerre valósítja meg a referenciális folytonosságot és az új információ folyamatos feldolgozását (vö. Kocsány 2018: 159). A direkt anaforákkal kapcsolatban elmondja, hogy azok is egyesíthetnek adott és új információt a referensről, a referens azonosságáról és annak minőségéről, ahogy ezt a következő példa is szemlélteti:

(19) *Az épület előtt megjelent egy furcsa taxi. A meglehetősen öreg és kopott jószág (=egy furcsa taxi) óvatosan lassított, majd megállt* (Kocsány 2018: 157).

Az adott és az új összefonódása, együttes jelenléte jellemzi a komplex anaforákat is. Egy korábban már megemlített propozíció/propozíciók sűrítése, valamint egy új, absztrakt referens létrehozása jelzik a komplex anaforák egyszerre tematikus és rematikus voltát.

Kocsány a továbbiakban rámutat arra, hogy a közelre mutató névmás használata kifejtő szerkezetekben összefügg az anafora típusaival. Egyszerű, direkt anaforák esetében a használat lehetséges, illetve helyenként elkerülhetetlen. Elkerülhetetlennek látszik a névmáshasználat, ha a névmás „kontrasztáló” jelentése révén az előző mondat predikátumrészeként fellépő (rematikus) antecedensre utal, kiemelve, közelebb hozva azt, illetve ha diszkurzív perspektívaváltás esetén egy befűzött kommentárral megszakítjuk a szöveg szoros kontinuitását (ld. (15) és (17) példák). Az indirekt anaforák esetében nem tudjuk közelebb hozni azt, amit még nem nevesítettünk, a közelre mutató névmás eszerint csak a direkt anaforákat vezetheti be, az indirekt anaforákat a fentebb említettek miatt nem, illetve azért

sem, mert ennél az anaforatípusnál nem egyszerűen a két mondatot összefűző anaforával van dolgunk, hanem a diskurzust összetartó asszociatív következtetések egy hálójával is (vö. Kocsány 2018: 163 sk.). Direkt komplex anaforák esetében a közelre mutató névmás megjelenése kötelező, ha a komplex anafora kontrasztképző/kiemelő funkciójú, tehát ha a KA a mondat azonosító fókusza:

- (20) *A hibát azok követték el, akik elhitették az állománnyal, hogy elég néhány próbaper, a többiek majd automatikusan megkapják a nekik járó pénzt. Ez a helyzet / ?A helyzet vezetett oda, hogy a pert nem indító (nagyraoszt budapesti) tűzoltók követelése időközben elévült, azaz csak a mindenkori kormányzat szándékán múlik az elévült követelések kifizetése, jogilag nem kötelező és nem kényszeríthető ki* (Kocsány 2018: 165).

Kocsány kiemeli, hogy a mutató névmás kontrasztáló jelentése mind az egyszerű direkt, mind a komplex direkt anaforák esetében képes megakadályozni az értelmezési nehézségeket, interpretációs zökkenőket, ld. hiperonima mint direkt anafora ((21) példa), illetve mutató névmással bevezetett absztrakt névszó mint KA ((22) példa):

- (21) *A tenger is, a tavak is vízből vannak. Ez a vegyület / *A vegyület oxigénből és hidrogénből áll. Emellett különféle ásványi anyagokat tartalmaz* (Kocsány 2018: 149).

- (22) *A legutóbbi vizsgálatkor a vércukorértékeim megemelkedtek, bár még nem érik el a 2-es típusú cukorbetegségben előforduló szintet. Ez az állapot / ?Az állapot az orvos szerint lehet egy kezdődő cukorbetegség előjele is.*

Végezetül a komplex anaforák esetében is alkalmas a mutató névmás arra, hogy segítségével beszélői kommentárt, értékelést, érzelmi állásfoglalást fűzzünk a szövegbe, fellazítva ezzel annak szoros kontinuitását. Ebben az esetben tehát a közelre mutató névmás perspektívaváltást jelző használatával van dolgunk. Tekintsük a következő példát:

- (23a) *Ákos kiabált, Judit zokogott, a gyerek szűkölve várta a folytatást, amikor kinyílt az ajtó, és megjelent a nagymama, akiről úgy tudjuk, hogy évek óta ki se teszi a lábát a lakásából. A jelenet / *Ez a jelenet megdöbbentő fordulatot vett: Ákos elhallgatott, Judit zavartan dadogott valami köszönéskéféle. A nagymama kézen fogta a gyereket, sarkon fordult, és egyetlen szó nélkül elhagyta a terepet* (Kocsány 2018: 170).

- (23b) *Ákos kiabált, Judit zokogott, a gyerek szűkölve várta a folytatást, amikor kinyílt az ajtó, és megjelent a nagymama, akiről úgy tudjuk, hogy évek óta ki se teszi a lábát a lakásából. ?A jelenet / Ez a jelenet mindig eszembe jut, ha Judittal találkozom* (Kocsány 2018: 171).

Az (a) példában a szövegkontinuitás nem szakad meg, az elbeszélés időperspektívája megmarad, míg a (b) példában perspektívaváltással van dolgunk, elbeszélői kommentár beiktatására kerül sor. Figyelemreméltó, hogy az (a) példában a mutató névmás használata egyáltalán nem is lehetséges, pedig az eddigiek alapján mindig bevezethette a komplex anaforát közelre mutató névmás. Elképzelhető, hogy ezek alapján a (23a) példában megjelenő anafora nem igazi (visszatekintő) komplex anafora, ellentétben a (23b) példában található anaforával. Elgondolkozásra ad okot, hogy nem éppen a közelre mutató névmás használatának lehetősége jelzi-e a magyarban, hogy komplex anaforával van dolgunk, vagyis visszatekintő összefoglalással, és nem előre mutató folytatással (vö. Kocsány 2018: 171 sk.).

Összegezve elmondható, hogy Kocsány számos anaforatípus kettős (tematikus és rematikus, kontinuitást és progressziót egyaránt elősegítő) funkcióját figyelembe vevő modellje Schwarz procedurális modelljéhez hasonlóan alkalmas a szöveg strukturálódásának típusait, fokozatait az anaforikus utalás perspektívájából kiindulva adekvát módon megragadni. Álljon itt most egy idézet mindez alátámasztására (az indirekt anaforákra vonatkoztatva): „A továbblépéshez minden bizonnyal szükség lesz az indirekt anafora fogalmának újragondolására is. Éppen az indirekt anaforák tekinthetők ugyanis olyan határozott asszociatív anaforáknak, amelyek nem tűrik a visszaülő jellegű mutató névmást, vagyis bennük az előre utaló funkció az erősebb. A szöveg szerkezetét többek között feltehetően éppen e kettős irányú mozgás modellálásával lehetne jól megragadni” (Kocsány 2018: 171 sk.).

4. Összefoglalás

Daneš (1970), Schwarz (2000a) és Kocsány (2018) modelljének összehasonlítása megmutatta, hogy a különböző progresszív anaforatípusok, illetve az implicit utalás differenciált vizsgálatának figyelembevétele nélkül nem lehetséges a szöveggé szerveződést, a szöveg strukturálódásának folyamatát jól modellálni. Az anaforák értelmezése mint a már ismert információk hordozói elavult megközelítés, az anaforikus utalás a szöveget stabilizáló kontinuitás és az információkibontást szolgáló progresszió szimultán eszköze lehet.

Schwarz, illetve Kocsány modellje alapján is elmondható, hogy a tematikus progresszió adekvát leírása csak procedurális, tehát a befogadó szempontú szövegfeldolgozás irányából közelítő tényezők bevonásával lehetséges annak érdekében, hogy az az utalásformák széles spektrumának eleget tegyen.

Irodalomjegyzék

- ARIEL, M. 1990. *Accessing Noun-Phrase Antecedents*. London–New York, Routledge.
BROWN, G.–YULE, G. 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press.

- CHAFE, W. L. 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view. In: Li, Ch. N. (ed.): *Subject and Topic*. New York, Academic Press. 25–55.
- CHAFE, W. L. 1987. Cognitive constraints on information flow. In: Tomlin, R. (ed.): *Coherence and grounding in discourse*. Amsterdam, John Benjamins. 21–51.
- CONSTEN, M.–KNEES, M.–SCHWARZ-FRIESEL, M. 2007. The function of complex anaphors in texts. Evidence from corpus studies and ontological considerations. In: Schwarz-Friesel, M.–Consten, M.–Knees, M. (eds.): *Anaphors in Text. Cognitive, Formal and Applied Approaches to Anaphoric Reference*. Amsterdam, John Benjamins. 81–102.
- DANEŠ, F. 1970. Zur linguistischen Analyse der Textstruktur. In: *Folia Linguistica 4*: 72–78. Később in: Hoffmann, L. (Red.) 1996. *Sprachwissenschaft. Ein Reader*. Berlin–New York, de Gruyter.
- ERKÜ, F.–GUNDEL, J. K. 1987. The pragmatics of indirect anaphors. In: Verschueren, J.–Bertuccelli Papi, M. (eds.): *The Pragmatic Perspective. Selected papers from the 1985 International Pragmatics Conference*. Amsterdam, John Benjamins. 533–545.
- GIVÓN, T. 1983. Topic continuity in discourse: an introduction. In: Givón, T.: *Topic Continuity in Discourse. A Quantitative Cross-language Study. (Typological Studies in Language 3)* Amsterdam, John Benjamins. 5–41.
- GIVÓN, T. 1992. The Grammar of Referential Coherence as Mental Processing Instructions. *Linguistics 30*: 5–55.
- GORDON, P. C.–GROSZ, B. J.–GILLIOM, L. A. 1993. Pronouns, names and the centering of attention in Discourse. *Cognitive Science 17*: 311–437.
- HAASE Zs. 2012. A névmás mint indirekt anafora. In: Dobi E. (szerk.): *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Diskusszió. Officina Textologica 17*: 116–138.
- HAASE Zs. 2016a. *Kohärenz und indirekte Anaphorik*. Frankfurt am Main, Peter Lang.
- HAASE Zs. 2016b. A komplex anaforák koherenciateremtő szerepéről. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Tanulmányok a szövegkoherenciáról. Officina Textologica 19*: 178–194.
- HAFFTKA, B. 1981. Reihenfolgebeziehungen im Satz. In: Heidolph, K. E.–Flämig, W.–Motsch, W. (Red.): *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Berlin, Akademie-Verlag.
- KINDT, W. 1995. Informationsstruktur und Inferenzbildung. In: Pohl, I. (Red.): *Semantik von Wort, Satz und Text*. Frankfurt am Main, Peter Lang. 261–284.
- KLEIN, W.–STUTTERHEIM, VON CH. 1991. Text structure and referential movement. *Sprache und Pragmatik 22*.

- KOCSÁNY P. 2018. A közelre mutató *ez* névmás anaforikus kifejtő szerkezetekben és a diszkurzív kontinuitás fokozatai. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5: 137–178. <http://dx.doi.org/10.14232/jeny>. (Letöltve: 2018. 01. 05.)
- LAMBRECHT, K. 1994. *Information structure and sentence form: topic, focus and the mental representation of discourse referents*. Cambridge, Cambridge University Press.
- PRINCE, E. F. 1981. Toward a taxonomy of given-new information. In: Cole, P. (ed.): *Radical Pragmatics*. New York, Academic Press. 223–256.
- SCHWARZ, M. 2000a. Textuelle Progression durch Anaphern – Aspekte einer prozeduralen Thema-Rhema-Analyse. In: *Linguistische Arbeitsberichte* 74: 111–126.
- SCHWARZ, M. 2000b. *Indirekte Anaphern in Texten, Studien zur domänengebundenen Referenz und Kohärenz im Deutschen*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- SCHWARZ-FRIESEL, M.–CONSTEN, M.–KNESS, M. 2007. Anaphors in text – Introduction. In: Schwarz-Friesel, M.–Consten, M.–Knees, M. (eds.): *Anaphors in Text. Cognitive, Formal and Applied Approaches to Anaphoric Reference*. Amsterdam, John Benjamins.
- SCHWARZ-FRIESEL, M.–CONSTEN, M. 2014. *Einführung in die Textlinguistik*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- STEUBE, A. 1997. *Ein kognitonswissenschaftlich basiertes Modell der Informationsstrukturierung*. Manuskript. Universität Leipzig.
- STUTTERHEIM, VON CH. 1994. Quaestio und Textaufbau. In: Kornadt, J. J.–Grabowski, J.–Mangold-Allwinn, R. (Red.): *Sprache und Kognition*. Heidelberg, Spektrum. 251–272.
- TSCHIDA, A. 1996. *Kontinuität und Progression. Entwürfe einer Typologie sprachlicher Information am Beispiel des Französischen*. Wilhelmsfeld, Egert.

Types of Text Organization (Textuel Structure and Anaphoric Reference)

The present paper aims at contrasting three models of text structure (Daneš 1970; Schwarz 2000a; Kocsány 2018) regarding whether they take the double-faced character of many anaphor types into consideration, i.e. that many anaphors serve continuity and progress simultaneously, they are often thematic and rhematic at the same time as regards their roles. Before presenting and contrasting the models there is a discussion on anaphoric reference in the context of the terms theme/rheme where the different types of progressive anaphors are also accounted for.